

TARBIYASI «QIYIN» O‘SMIRLAR VA ULARNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Xonqa tumani IIB boshliği podpolkovnik
Allaberganov Ixtiyor Baxtiyorovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar va ularning psixologik tavsifi haqida so‘z yuritiladi. O‘smirlik davri, shaxsning rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda o‘smirlar ko‘plab ichki va tashqi omillar ta’sirida qiyinchiliklarga duch keladilar. Maqolada «qiyin» o‘smirlarning xususiyatlari, ularning psixologik holati, ijtimoiy munosabatlari va tarbiyaviy yondashuvlar haqida tahlil qilinadi. Maxsus e’tibor berilishi kerak bo‘lgan masalalar orasida o‘smirlarning ishonchni yo‘qotishi, ota-onalar va pedagoglar bilan muloqotdagi muammolar va ijtimoiy adaptatsiya jarayonlari keltiriladi. Ushbu tadqiqot natijalari tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda yordam berishi mumkin.

Kalit so'zlar: qiyin o‘smirlar, psixologik tavsif, tarbiya, o‘shish davri, ijtimoiy munosabatlar, psixologik muammolar, ota-onalar bilan muloqot, ijtimoiy adaptatsiya

Agar o‘smirlik yoshining klassik tadqiqotlariga nazar soladigan bo‘lsak, unda turli xil nazariyalar, farazlar va fundamental izlanishlar borligini ko‘rish mumkin. O‘smirlik yoshiga xos yorqin psixologik konsepsiyalardan biri XX asrning boshlarida L. S. Vigotskiy tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy nazariya bo‘lib, unda o‘smir psixologiyasidagi barqaror va tarixiy o‘zgaruvchanlik, uning fenomenlariga oid ilmiy konsepsiyalarning interpretatsiyasi berilgan [2; 57].

O‘smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan yana biri – nemis faylasufi va psixologi E. Shpranger o‘smirlik yoshi qizlarda 14-21, o‘g‘il bolalarda 13-19 yoshlargacha davom etishini, uning birinchi bosqichi 14-17 yoshlarga to‘g‘ri kelib, bu yoshda bolalikdan qutilish sodir bo‘lishini ta’kidlaydi [2; 59].

O‘smirlik yoshini «pubertat davr» deb atagan Sh. Byuler ishlarida ushbu davrning biologik mohiyati ochib berilgan. Pubertat davr biologik o‘shish davri hisoblanib, jinsiy yetilish o‘z nihoyasiga yetadi, ammo jismoniy rivojlanish davom etadi. U pubertat davrni ikkiga: psixik va jismoniy davrlarga ajratadi. O‘smirning yetilishiga ta’sir etuvchi tashqi va ichki qo‘zg‘atuvchilar undagi o‘zidan o‘zi qoniqish va xotirjamlikni izdan chiqarib, uni o‘zga jinsni qidirishga undaydi. Biologik yetilish o‘smirni izlanuvchan qilib qo‘yadi va uning «men»ida «u» bilan uchrashish istagi tug‘iladi. Sh. Byuler psixik pubertatlikni tanadan farqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, jismoniy

yetilish o'g'il bolalarda o'rtacha 14–16, qiz bolalarda esa 13–15 yoshlarga to'g'ri keladi [2; 61].

Albatta, bunday farqlashlarda shahar va qishloq, alohida mamlakatlar va hatto iqlimning ta'siri ham hisobga olinadi. Pubertatlikning quyi chegarasi 10–11 yosh, yuqori chegarasi 18 yosh bo'lishi kerak. Shu ma'noda o'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, prinsip, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, beixtiyor orzu-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazar asosida tashkil qila boshlaydi.

O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo'lganda ular «o'smirlik kompleksi» va uning kechishi bilan bog'liq tarzdagi xulq-atvor buzilishi – «pubertat inqiroz» degan nom oladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida tarbiyasi «qiyin» o'smirlar iborasi tez-tez uchray turadi. Biz tarbiyasi «qiyin» o'smirlar fenomenlarining ayrim jihatlarini yoritishga harakat qilamiz. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'smirlik davrida ular tomonidan sodir etiladigan har qanday xatti-harakat aktlari: aksilijtimoiy xulq-atvor, pedagogik qarovsizlik, moslasha olmaydigan xulq, axloqsiz xulq, deviant xulq, autodestruktiv (o'zini o'zi fosh qilish) xulq va hokazolar o'tish davrining o'ziga xos odat tusiga qirib qolgan tartib shakli sifatida tan olinadi.

Ko'pgina adabiyotlar tahliliga ko'ra, IQ (intellekt)ning ko'rsatkich darajasi qanchalik past bo'lsa, tarbiyasi «qiyin»lik darajasi shunchalik yuqori ko'rsatkichga ega. Shu sababli IQ (intellekt) tarbiyasi «qiyin»lik ko'rsatkichi sifatida ma'lum darajada ijtimoiy ma'no kasb etuvchi psixologik jarayon bilan aloqador.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning o'zligini anglashda «Men» timsoli alohida o'rin tutadi. Tarbiyasi «qiyin»likning vujudga kelishi va uning kechishini subyekt tomonidan anglanishi ular bilan olib boriladigan psixoprofilaktik, psixodiagnostik, psixokorreksion ishlarning samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [3; 76]. Psixolog, psixoterapevt va, umuman, ta'limtarbiya ishlariga mas'ul xodimlarning barchasi tarbiyasi «qiyin» o'smirlar xulq-atvorining ijtimoiy me'yorlarga moslashuvi yoki moslasha olmaslik strategiyasi o'smir shaxsining himoyaviy-moslashuv mexanizmini aks ettirishini hisobga olishlari zarur.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning ijtimoiy institutlar orqali o'tadigan individual yo'li:

1. Ota-ona

- nomaqbul ijtimoiy nufuz
 - yomon maishiy sharoitlarda yashash
 - ijtimoiy rejaning yo‘qligi
 - farzandlarining kelajagiga umidsizlik
 - ota-onalik majburiyatlariga mas’uliyatsizlik
 - shakllanmagan va ta’sir ko‘rsata olmaydigan muhit
2. Ular bilan yonma-yon yashovchilar (qo‘ni-qo‘shnilar, mahalla ahli)
- qarovsiz uy-joy sharoiti
 - omadsizlik va tashkil topmagan ichki madaniyat
 - ko‘cha bolalari
3. Bolalar
- salbiy ijtimoiy ko‘nikmalar va shakllanmagan xulq-atvor
 - ta’limda bilimning yetishmasligi va intellektning sustligi
 - ta’lim berishda bilimdonlikning yetishmasligi
 - ijtimoiy aloqalarning yetishmasligi
 - ijtimoiy umidsizlik
 - o‘zini o‘zi baholashning pastligi
4. Tengqurlar guruhi
- delikvent ko‘nikma va munosabatni o‘rnatish
 - tengqurlar orasidagi nufuz
 - o‘zini o‘zi baholashning tiklanishi va qaytarilgan qadriyatlar
 - deviant xulqning yuqori tavakkalchiligi
5. Huquq tashkilotlari bilan jamoatchilik o‘rtasidagi aloqaning o‘rnatilishi
- sigmatizatsiya
 - ijtimoiy rejalarning pasayishi
6. Mehnat bozori
- ishsizlik yoki doimiy ishning yo‘qligi
 - kam daromad
 - sust ijtimoiy qiymatlilik
7. Ular ota-ona bo‘lishadi

- ular nomaqbul ijtimoiy yo‘lni bosib o‘tishgan
- yomon maishiy sharoitlarda yashashda davom etadi

Ko‘rinib turibdiki, tarbiyalanganlik va tarbiyasi «qiyin»likning ko‘rsatkich darajalari keng ijtimoiy doirada hal qilinishi zarur.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida esa qonunni buzishi yoki qoidaga xilof ish qilishi darajasiga qarab tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar jinoiy qonunbuzar va oddiy qoidabuzar (tartibbuzar) guruhlarga ajratiladi [3; 93].

Shaxsning biologik o‘shidagi nuqsonlar, sezgi-irodalarining kamchiliklari, o‘qishga salbiy ta’sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperamentdagi qusurlar tarbiyasi «qiyin»larni keltirib chiqaradi.

Shaxsning ijobiy fazilatlari tarkib topishida axloqiy sifatlarning yetishmasligi, o‘qituvchi, sinf jamoasi, oila-a’zolari bilan noto‘g‘ri muloqot, ishyoqmaslik, bo‘sh vaqtni to‘g‘ri taqsimlamaslik va boshqalar salbiy ta’sir ko‘rsatadi [1; 92].

Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlarni o‘rganishda kinolavhalar, yuridik varaqa, ishontirish, rag‘batlantirish, bo‘ysundirish, qo‘rqitish singari usullardan foydalaniladi.

Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar bilan alohida-alohida suhbat o‘tkazish ularning ruhiy kechinmalari bilan tanishishning eng samarali usulidir.

O‘tkazilgan suhbatlar o‘smirning psixik dunyosiga shunday nozik ta’sir qilish kerakki, natijada unda vijdon azobi, o‘ng‘aysizlik tuyg‘usi vujudga kelsin. O‘smir shaxsiyatiga tegadigan muomalada bo‘lish man etiladi. Suhbat davomida iliq psixologik muhit, do‘stona munosabat bo‘lmog‘i shart.

Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlarni, tipologik xususiyatlariga ko‘ra, bir nechta shartli guruhga ajratish mumkin.

Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlarning birinchi guruhi orsizlar yoki subutsizlar deyiladi. Ular bila turib qonun qoidalarni buzadilar, noma’qul ishlarni qiladilar. Ular o‘zlarining gunohkor ekanliklarini tan olmaydilar. Bunday bolalar betga chopar, o‘jar tabiatli, rahm-shafqatsiz, «zo‘ravon» bo‘ladilar.

Ikkinchi guruhga mansub tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar yaxshi va yomonni tushunadilar, biroq mustaqil e’tiqodga, barqaror his-tuyg‘uga ega emasliklari sababli «orqa»da turib qoidani buzadilar. Ular jamoa oldida katta va’da beradilar, biroq, ma’lum vaqt o‘tgandan so‘ng, bergan va’dasini butunlay unutadilar.

Uchinchi guruhga mansub tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar shaxsiyatparastlik tufayli qonunbuzarlik, tartibbuzarlik yo‘liga kirib qoladilar. Ular qilmishlari uchun afsus-nadomat chekadilar, ruhan eziladilar. Ulardagi axloqqa xilof xatti-harakatlar achinish hissi tarzida namoyon bo‘ladi.

Injiq tabiatli o'smirlar to'rtinchi guruhga mansub bo'lib, sinfda, tengqurlari orasida o'z o'rnini topa olmaganidan qayg'uradilar. Shu bois ginaxon, arazchi bo'ladilar.

Shu ma'noda o'smir tomonidan sodir etilgan jinoiy harakat uning xulqiga emas, balki vujudga kelgan vaziyatga ko'ra sodir etilganda o'smir shaxsining ijobiy sifatlari va jinoyatchilikning sodir etilishiga sabab bo'luvchi omillar to'g'risidagi ma'lumotlar berilmaydi. Shuning uchun ham vujudga kelgan vaziyatlarga bog'liq bo'lgan jinoyatlarning oldini olishda o'smir shaxsining xususiyatlarini, uning ijobiy va salbiy sifatlari hamda xarakterini hisobga olgan holda ish tutish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Umumiy psixologiya // A.V.Petrovskiy tahr. ostida 3-qayta ishlan. va to'ldirilgan ruscha nashr tarjimasi.-T.: O'qituvchi.1992. -512 b.
2. **G'ozev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). O'quv qo'llanma - T.: O'qituvchi, 1994. -224 b.**
3. Goziev E.G. Tulaganova G.K. Tarbiyasi qiyin o'smirlar . T.: «Universitet» 2005. – 179 b